वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयदर्शनपरिषदाधिवेशनस्य

अद्वैतदर्शनपरिषदि

पंडितश्रीरामचन्द्रदीक्षितमहोदयानाम्

अध्यक्षीय-भाषणम्

दिसम्बर १९६२

दर्शनाद्वैतम्

परस्परतपस्संपत्फलायितपरस्परौ ।
प्रपञ्चमातापितरौ प्राञ्चौ जायापती स्तुमः ॥

मान्या दर्शनपरिषदध्यक्षाः, स्वागताध्यक्षा उपकुलपतयः, तथा पूजनीया विद्वद्वतंसाः, हृदयरुचिता विद्यार्थिनश्च !

धन्यमहमात्मानं साम्प्रतमवैमि यदद्य महतो भागधेयस्य वशाद् वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयीयाया दर्शनपरिषदोऽभ्यन्तरीणस्यास्याद्वैतदर्शनाधिवेशनस्याध्यक्षच्छद्मना किङ्करीभूय सभामिमां सभाजयितुं प्रतिलब्धावसरोऽस्मि संजातः, अप्रगल्भायापि मह्यमवसरमेनमुपकल्पितवद्भ्यो दाक्षिण्यस्नेहपूरितान्तरङ्गेभ्यः परिषत्प्रबन्धृभ्यो निवेदयामि चात्मनः कृतज्ञताम् ।

परिषत्संविधानसंप्रदायो ह्ययमनिदम्प्रथमतया बहुतिथेभ्यः कालेभ्यः संप्रवृत्तो विज्ञायते । उपाख्यायते च बृहदारण्यकादिषूपनिषत्सु—"जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे, तत्र ह कुरुपाञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुः । तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव" [1]इत्यादि । यज्ञकर्मानुष्ठानाभ्यन्तरेषु हि तत्र तत्र प्रतिलब्धावकाशा महर्षयस्तं कालं न निन्युर्वन्ध्यतया । किन्तु तत्तदलौकिकाध्यात्मिकनानातत्त्वविचारपरा दर्शनपरिषदासिका यज्ञशालास्वासाञ्चक्रिरे । तद्विचारफलान्येवार्षदर्शनानि सूत्ररूपेण पश्चादुपनिबद्धानि दरीदृश्यन्ते । ईदृग्विधानां च परिषदां महाप्रयोजनं श्रीशङ्करभगवत्पादा दर्शयन्ति स्म तत्र तत्र भाष्येषु—"अपि च तद्विद्यसंयोगः, तैः सह वादकरणं विद्याप्राप्त्युपायो न्यायविद्यायां दृष्टः । तच्चास्मिन्नध्याये प्राबल्येन प्रदर्श्यते । प्रत्यक्षा च विद्वत्संयोगे प्रज्ञावृद्धिः । तस्माद् विद्याप्राप्त्युपायप्रदर्शनार्थैवाख्यायिका" [2]इत्यादि ।

एतावतैव खल्वनुमेयसाराणि परिषदामधिवेशनानि यदसौ श्रुतिरेवोपदेशप्रधानमधुकाण्डोपदर्शितस्यात्मतत्त्वस्याविचलां स्थितिमाशासानोपपत्तिप्रधानेन तृतीयेन याज्ञवल्क्यकाण्डेन

1. बृह० ३।१।१
2. बृह० उ० शाङ्करभाष्ये ३।१।१

द्भिरुपदिष्टमर्थं महर्षिपरिषद्द्वारा निर्दिधारयिषति। तस्मान्नियतमसौ परिषत्सु विधीयमानो विचारो विद्यापारावारपारप्रतिपत्तेरव्यवहितोऽवश्यंभावी च हेतुरेषितव्यः। सोऽयं महाप्रयोजनोऽपि परम्परयाऽनादिकालप्रबद्धोऽपि महता कालेन म्लेच्छयवनादिभिराक्रम्यमाणेषु जनपदेषु शिथिलायां प्राचीनविद्याभ्यासपद्धतौ परिषद्योगो निर्वाणभूयिष्ठामिव दशां प्राप्तः क्वचित् कोणेषु प्रचाल्यमान उच्छ्वसिति।

तत् सर्वेषु विद्याधिष्ठानेषु विशेषतः संस्कृतविश्वविद्यालयेषु भूयसा समुद्यमेनास्य पुनर्नवीकरणं समधिकतरसंचालनं च नियतविधेयमिदानीमवशिष्यते।

एवमस्य परिषत्समन्वयस्य विद्याधिगमं प्रति फलोपकार्यङ्गतां निध्यायैव, मन्यामहे, श्रीमद्भिः सुब्रह्मण्यार्यमहोदयैर्विद्यालयेऽस्मिन् वत्सरद्वयात् पूर्वं दर्शनपरिषदधिवेशनं प्रस्तुतम्। महच्च सौभाग्यमस्य विश्वविद्यालयस्येदं यदुतास्योपकुलपतयः प्रायेण सर्वेऽपि नितरामस्मिन् श्रद्दधते। तद्यथेयं दर्शनपरिषदुत्तरोत्तराभिः कार्यपरम्पराभिः समृद्ध्येत तथाशास्यपरिषन्नियोगमशून्यं चिकीर्षामः।

स्यादेतत्, "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत" इत्यादिनीत्या निखिललोकशान्तिनिदानेऽपि प्रकृतित एव विष्वग्गतीनां देशविदेशाभिजननैकविधजनानां सामरस्यमावहत्यपि सम्प्रति समारोह्यमाणेऽस्मिन्नध्यात्मप्राग्भारविचारे पेशलमतयः केचिदनुशेरते— नायमनुरूपः कालः प्रशान्तिभूम्नोऽस्य संव्यवहारस्य, न च देशौचिती संलक्ष्यते। सम्प्रति खल्वस्माकं भारतदेशः, परकीयदेशाचिक्रमिषाविप्रलिप्साद्यासुरपाप्मपरीतमानसैः प्रातिवेशिकैः प्रतिपक्षिभिराक्रम्यमाणो दुनोति सतां निवृत्तिधर्मपराणां साधूनां मनांसि। किमीदृशौ देशकालौ—"समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः। मनोऽनुकूले न तु चक्षुपीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत्॥" इति, "तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा ....."[1] इति, "यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्"[2] इति च श्रुतिस्मृतिसूत्रवचनानामर्थकलामपि स्पृशतः? तस्मात् सन्तमपीमं व्यवसायं देशकालदौरात्म्यहेतोरुत्कृष्य, बहुशाखैरनन्तैश्च महोद्यमैर्विद्राव्य प्रतिपक्षम्, नीत्वा च धर्मक्षेत्रमिदं प्रशान्तसकलकल्लोलोपसर्गमहार्णवमध्यसदृशीमवस्थाम्, पुनरविक्षिप्तैरिह व्यवसातव्यमिति मन्यन्ते। साम्प्रतमेतत्। तथापि कीदृशे कराले काले कीदृशे चातिघोरे रणसमुद्यमे सर्वविद्याप्रतिष्ठाभूतमध्यात्मविद्यात्मकं

१. भ० गी० ६।१२

२. ब्र० सू० ४।१।११

गीताशास्त्रमाविरभूदिति न प्रस्मर्तव्यं लोकवृत्तं प्रपश्यद्भिः। द्वयी हि गतिर्गुणवैतृष्ण्यात्मनः परवैराग्यस्य तन्नान्तरीयकस्य परविद्याधिकारस्य च प्रतिपत्तौ। तत्र शमदमतितिक्षादिसाधनाभ्यासमूला क्रमवाहिनी सरसा प्रथमा। विशुद्धचित्तानां शोकमोहाद्युपघातप्रभवा साहसिकी च द्वितीया, यया प्राप्तार्हन्तीकमर्जुनं प्रतीत्यात्मतत्त्वमुपदिदेश भगवान् गीताचार्यः। तदायोधनादिकृतः संक्षोभो भवत्यैकान्तमन्तरायो दर्शनविचारस्येति न साधु लक्षितम्। प्रत्युत युद्धप्रसङ्गेषु कृतात्मलाभा ईदृशास्तत्त्वविचारा आनुकूल्यमेव युद्धसमुद्यमे भजेरन्निति मन्यामहे। अत एव भगवान् गीतासु तं तं तत्त्वविचारमादेशमादेशमर्जुनाय—"[1]तस्माद्युध्यस्व भारत", "युध्यस्व विगतज्वरः[2]" इति चोपसंहरति।

अन्ये पुनरिह विधान्तरेण प्रत्यवतिष्ठन्ते। अयं तेषां प्रत्यवस्थानस्याशयः—भारतीयस्य खलु जानराज्यस्य नेतारः सर्वप्रथममेव परिगृहीतैकान्तिकात्यन्तिककायिकवाचिकमानसाहिंसाव्रताः सामसन्धिकरणादिभिः सात्त्विकोपायैरेव राज्यशासनं देशसुरक्षां च प्रतिजज्ञिरे। तदिदानीमेषामयं प्रतियुद्धोद्यमः संकल्पितसत्यव्रतभङ्गाय कल्पेतेति। अविचारिताहिंसादितत्त्वानामापातमात्रेणेदमाक्षेपाभिधानं न शास्त्रयुक्तिसंप्रतिपन्नमिति ब्रूमः। तथाहि—अहिंसादयः किल धर्मा योगाङ्गत्वेन विधीयन्ते वेदान्तेषु योगशास्त्रेषु च—"अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः", "अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः"[3] इति च। ते चाहिंसादयो द्वेधा विभज्यन्ते—सानुबन्धा निरनुबन्धाश्चेति। तत्र सानुबन्धा जनसमुदायानुबन्धिलौकिकसंव्यवहारविषयाः, येऽप्रच्युतजनसमुदायरक्षाकृते धर्मशास्त्रेषूत्सर्गापवादविधया बहु प्रपञ्चिताः सन्ति। निरनुबन्धास्तु उपरतलोकव्यवहाराणामन्तर्मुखानां यतीनां कृते वैयक्तिकाः। ते च—"जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम्"[4] इत्यादिना योगशास्त्रेषु प्रपञ्च्यन्ते। ते चानुबन्धा देशप्रणाशसमाजविप्लवादयः प्रधानभूता अन्ये च धर्मशास्त्रेषूपगन्तव्याः, येषु हिंसादयो न दोषमावहन्ति। अत एव "न दोषो हिंसायामाहवे" इत्यादि सूत्रितं गौतमादिभिर्महर्षिभिः। भगवद्गीतास्वपि—"धर्म्याद्धि युद्धात् श्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते",[5]

---

१. भ० गी० २।१८

२. भ० गी० ३।३०

३. यो० सू० २।३०

४. यो० सू० २।३१

५. भ० गी० २।३१

दर्शनाद्वैतम्

"सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम्"[1] इत्यादिरुपदेशो न निरर्थक इत्यलमनेन प्रसक्तानुप्रसङ्गपल्लवितेन। सर्वथा सर्वश्रेष्ठमिदमद्वैतदर्शनाधिवेशनमभ्यागतान् विद्वद्वरान् प्रेक्षावतश्च हृदयसंवादिवस्तूपस्थापनेन समारिराधयिषतो मम स्मृतिपथमुपागतं 'दर्शनाद्वैतम्' इति विषयमधिकृत्य किञ्चित् प्रस्तूयते।

सन्ति सर्वज्ञकल्पकपिलकणादप्रमुखमहर्ष्युपज्ञानि सांख्यादीनि षडास्तिकानां दर्शनानि; तथा नास्तिकानामपि चार्वाकादीनि भवन्ति षड् दर्शनानि। येष्वन्योन्यविपरीतार्थविषयाः प्रतिपदं बहुधा विप्रतिपत्तयः संलक्ष्यन्ते। तथा दूषणभूषणवचनान्यनेकशः। तद्यथा—आत्मनि मुख्ये प्रमेयेऽस्ति देहेन्द्रियादिसंघातव्यतिरिक्त आत्मा नास्ति; कर्ता भोक्ता असंसारी विभुः परिच्छिन्नः; जडः स्वप्रकाश इति चेवंजातीयकाः। एवमेव तत्तत्प्रक्रियानुगतेष्वप्यर्थविशेषेषु विचित्रतरा विप्रतिपत्तय उदाहार्याः। एवंस्थिते माध्यस्थ्यमवलम्बमानाः पृच्छन्ति प्रेक्षावन्तः—"कपिलो यदि सर्वज्ञः कणादो नेति का प्रमा। तावुभौ यदि सर्वज्ञौ मतभेदः कथं तयोः॥" इत्येवमादि। कपिलादिसार्वज्ञमविप्रतिपन्नमुररीकुर्वाणानामस्माकं नास्त्यस्य प्रश्नरोगस्य प्रतिसमाधानायान्य उपायः, ऋते सर्वदर्शनसामरस्यसंदर्शनात्। तादर्थ्येन च प्रत्येकमेषां दर्शनविशेषाणां मुख्यतात्पर्यविषयाः प्रातिस्विका अर्थविशेषा अन्यान्ये प्रकल्प्यन्ते। ततोऽन्येषु प्रक्रियानिविष्टेष्वर्थेषु सत्यपि दर्शनानामन्योन्यविरोधे, तेषामतात्पर्यगोचरतया नास्ति काचित् क्षतिरिति व्यवस्थापनायै। ततो विषयभेदान्नास्ति विरोधः, पर्यवसितेन तु भावेन सर्वेषां दर्शनकाराणामेकमेव तत्त्वं लिलक्षयिषितमिति। इदं च विषयविभागप्रकल्पनमुपोद्बलयन्ति सन्ति समाख्यानानि पदशास्त्रम्, वाक्यशास्त्रम्, प्रमाणशास्त्रमित्येवमादीनीति। तत्रापि कतमस्य शास्त्रविशेषस्य कतमस्मिन्नर्थविशेषे तात्पर्यं येन स तत्रार्थे प्रबलः, कतमश्च प्रक्रियानिर्वाहमात्रोपयोगी तात्पर्याविषयो येन तत्र न प्रामाण्यमिति विनिगमकानि नियतमपेक्ष्यन्ते, यैर्विना विषयविवेको दुर्लभः। दिष्ट्या च तानि विनिगमकानि शास्त्रकारैर्ग्रन्थकृद्भिश्च स्वेषु ग्रन्थेषु सूचनाविधया निहितानि सन्ति, येषां समुद्धृत्य प्रकाशनमात्रमनुसन्धातॄणां कर्तव्यमवशिष्यते। तत्र प्रायः सर्वेषामेव दर्शनकाराणां प्रबन्धॄणां चाद्वैततत्त्वेऽस्ति तात्पर्यगतिरिति समुपलक्षितान्यभिज्ञानानि कानिचिदिह प्रचिकाशयिषामः।

तत्र तावन्महर्षिणा कणादेन पदार्थोद्देशे सूत्रवचनमिदमुक्तम्—"द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां"[2] इति। एते च पदार्थाः षड् भावा उच्यन्ते, भवन्ति सत्तां प्रतिलभन्त इति

---

१. भ० गी० २।३२

२. वै० सू० १।१।४

कृत्वा। अर्थाद् यस्य सत्तासंबन्धो न लभ्यते सोऽभाव इति सिद्धे सप्तमोऽभावपदार्थः सूत्रकारेण कण्ठतो नोद्दिष्टः। तथापि स्वेष्वेव सूत्रेषु सर्वत्र सिद्धवदभावं व्यवहरन्नभ्युपैत्येव सूत्रकारः सप्तममभावपदार्थमिति साम्प्रदायिकः पन्था इत्यन्यदेतत्। सत्तासबन्ध एव षण्णामेषां पदार्थानां भावत्वमिति व्युत्पत्तिप्रदर्शनेन प्रदर्शितम्। स च सत्तासंबन्धो द्रव्यगुणकर्मणां पृथग्जनसाधारण्येन सर्वस्य लोकस्यापरोक्ष एव। सामान्यस्यापि व्यक्तिव्यतिरेकिणः सद्भावो व्यावृत्त्यनुवृत्तिभ्यां शक्यमनुमातुम्। विशेषसमवायौ च महता परिकरबन्धेन स्वयं सूत्रकारेण हेतुभिः प्रसाधिताविति तयोः सद्भावे नास्ति विमतिः।

ननु कथमेवं सति द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते? इत्थम्–द्रव्यादिषु त्रिषु समवायेन साक्षात् सत्तायोग इह वृत्तिपदेन द्योत्यते। तेनावशिष्टेषु परम्परासम्बन्धेन स इति सिद्ध्यति। अनेनैव चाभिसन्धिना भावत्वं नाम समवाय-समवायघटितसामानाधिकरण्यान्यतरसंबन्धेन सत्तावत्त्वमिति परिष्कुर्वन्त्यभिज्ञाः। अत्र समवाये सत्तासामानाधिकरण्यस्य स्वरूपसंबन्धेनाप्यसंघटनात्तत्राव्याप्तिः स्वरूपस्य समवायत्वेनैव संबन्धत्वकल्पनेन परिहरणीया। तेनाभावेऽतिव्याप्तिरपि लक्षणस्य वारिता भवतीत्यन्यत्। सर्वथा तु सत्तावत्त्वं भावत्वमिति सिद्धम्।

अत्रैतावतः सप्रपञ्चकथनस्यायमभिप्रायः—अन्यदीयसत्तानैरपेक्ष्येण स्वयंसिद्धसत्ताविरहिणोऽपि सामान्यादेः परकीयसत्तोपजीवनमात्रेण वस्तुभावः, अर्थक्रियासु च तादृशस्य वस्तुनः समर्थता प्रमाविषयत्वयोग्यता चेत्येवंजातीयकं धर्मजातमुपगच्छतां वैशेषिकाणां समानन्यायेन परब्रह्मसत्तोपजीवनेन सतो जगतो वस्तुत्वादिसमर्थने न प्रद्वेषः। ततश्चैकमेवाद्वितीयं सद्ब्रह्म, ततोऽन्यद् यद् लौकिकशास्त्रीयप्रमाणप्रमेयव्यवहारोपयोगि वस्तुजातम्, तद् व्यावहारिकस्वरूपेणैव रूपवदिति सदद्वैतवादगमनिकायाः स्वहस्तो दत्तः सर्वोपकारकेण वैशेषिकदर्शनेनेति।

किञ्चान्यत्। इह गौर्नास्तीत्यादिप्रत्ययेन गवाद्यभावस्य सद्भावव्यवहारः प्रसिद्धो लोके। न च तत्र पूर्वोक्तेन द्विविधेनापि संबन्धेन सत्तायोगः समस्तीति प्रश्ने वैशेषिकैरेवं समाधेयम्। यथा—कालसंबन्धित्वादिरूपमन्यदेव सत्त्वं न सत्ताजातियोगरूपमस्य व्यवहारस्य विषय इति। तथा चाननुगतेनापि नानारूपेण सत्त्वेनानुगतं सदाकारप्रत्ययमुपपादयन्तो वैशेषिकाः प्रतिभासकालमात्रसंबन्धित्वं प्रातिभासिकसत्त्वम्, व्यवहारकालव्यापिसंबन्धवत्त्वं व्यावहारिकसत्त्वम्, कालत्रयाबाध्यत्वं पारमार्थिकसत्त्वमिति सत्तात्रैविध्यपक्षस्यानुकूल्यमाचरन्तीति सुव्यक्तं प्रतिभाति। किञ्चान्यत्। नित्यः संसर्गाभावोऽत्यन्ताभाव इतीष्यते वैशेषिकादिभिः। तद्यत्र घटरहिते भूतले आनीय घटः स्थापितः, तत्र पूर्वमवस्थितो घटात्यन्ताभाव उड्डीय कुत्रचिद् गतः पलायितो वेति न साम्प्रतं वक्तुम्, तथा

सत्यभावस्वरूपविलोपप्रसङ्गात्। तथा च घटकाले तदन्यकाले च घटाभावस्तत्र नित्यत्वादस्तीत्येव मन्यन्ते। तदिदमद्वैतवाद्यभिमतद्वैतमिथ्यात्वस्य पुरस्कार एवेति वदामः। ननु न सार्वदिकाभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमिति वेदान्तवादिनां सिद्धान्तः, किं तर्हि स्वाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं तदिति विवरणादावुद्घोष्यते। न च घटकाले तत्र भूतलादौ घटाभावं वर्तयन्ति तार्किकाः, प्रत्युत घटानधिकरणभूतलस्वरूपात्मकं तत्राभावसंबन्धं व्यासेधन्ति। तत् कुतो मिथ्यात्वपुरस्कारवाचोयुक्तिरिति चेत्, सत्यम्। तथापि भूतले घटानधिकरणभूतलस्वरूपमभावसंबन्धो नास्तीति किमुक्तं भवति? न घटाभावो नास्तीति; न च भूतलस्वरूपं नास्ति, अविकल्पाङ्गीकारात्। किन्तु घटाधिकरणस्य भूतलस्य घटानधिकरणता नास्तीति विशिष्टस्य संबन्धस्याभाव उच्यते। तदिह मिथ्यात्ववादिनामप्यविप्रतिषिद्धम्। नहि ते घटाधिकरणं भूतलं घटाधिकरणभिन्नं मंस्यन्ते। तदिदं परिच्छिन्नस्य घटादेः कालदेशापरिच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमेव वाचोयुक्तिभङ्ग्यन्तरेण केवलमपच्छाद्यते, वस्तुवृत्ते तु न वैलक्षण्यं किञ्चिदित्यलम्।

सर्वथानया सप्तपदार्थनिरूपणसरण्या वैशेषिका दार्शनिकलोकमेवं व्युत्पादयन्ति—यथा पदार्थानां सत्तासमवायेन वस्तुभावः, तथा सत्तैकार्थसमवायेन कालसंबन्धित्वरूपसत्तान्तरेण वा स वस्तुभावः प्रसिद्ध्यत्येवेति। 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या' इति भणन्तोऽद्वैतवादिनोऽपि हि नैकान्तेन प्रपञ्चस्य शून्यतामाकलयन्ति, प्रत्युत मिथ्यात्वलक्षणशरीर एव सत्तादात्म्यम्, कालसंबन्धं वा निवेशयन्तोऽसति तस्यातिप्रसङ्गं वारयन्ति। यथाजातमतयस्तु अलीकपर्यायं मिथ्यापदमत्र गृहीत्वा बिभ्यति लौकिक्याः शास्त्रीयायाश्च व्यवस्थाया विलोपः प्रसज्यत इति। तत्रैषां भयप्रशमनाय मिथ्याशब्दो द्व्यर्थः—अनिर्वचनीयतावचनः, अपह्नववचनश्चेति। प्रपञ्चो मिथ्या इत्यत्रानिर्वचनीयार्थो ग्राह्य इति व्याचक्षीत। ग्राहितास्त्विमे कथञ्चित् सत्तासंबन्धमात्रेण भाविकः संव्यवहार इति तार्किकाणामुपदेशमिमे ग्रहीष्यन्तीति सर्वमुपपन्नम्।

अनेन नैयायिका अपि नाद्वैतदर्शनस्य प्रतिपक्षभूताः, प्रत्युत प्रियसखा इति प्रख्यापितम्। तथा ह्येते पदार्थनिरूपणप्रक्रियायां नातिमात्रं वैशेषिकेभ्यो व्यतिरिच्यन्ते। यदाह श्रीविश्वनाथभट्टः—"एते च पदार्था वैशेषिके प्रसिद्धा नैयायिकानामप्यविरुद्धाः"[1] इत्यादि। एतत् किल प्रमाणशास्त्रं प्राधान्येन प्रत्यक्षादिप्रमाणान्येव निरूपयितुं प्रवृत्तम्। नियतां काञ्चित् प्रक्रियामनालम्ब्य तद्दुःशकमिति तादर्थ्येनैव वैशेषिकप्रक्रियामुपादत्ते, न भावतः। अत एव यत्र स्वे विषये वैशेषिकोक्त-

---

१. सिद्धान्तमुक्ता० २ का० व्याख्या

मनुपपन्नं पश्यन्ति, तत्र बहुभिर्युक्तिजालैः शब्दस्यानुमानात् पृथक् प्रामाण्यं वैशेषिकोपमर्देन प्रसाधयन्त्येव। इदं च वेदान्तप्रामाण्याख्यगिरिशिखरारोहस्य प्रथमं सोपानपर्व। तत आप्ततमसर्वज्ञेश्वरप्रणीततया लौकिकशब्देभ्यो वेदस्य विशिष्टं प्रामाण्यमिति व्युत्पादनं द्वितीयम्। भगवता गौतमेन द्वितीयमिदं पर्व "मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्"[1] इति सूत्रितम्। अपौरुषेयस्य वेदस्य बोधकतयापवादविरहे सति प्रामाण्यमिति तृतीयं पर्व सांख्यपातञ्जलादिप्रतिपन्नम्। अत एव "आप्तश्रुतिराप्तवचनं तु"[2] इतीश्वरकृष्णकारिकायाम्–आप्ता चासौ श्रुतिरित्याप्तश्रुतिः, न त्वाप्तस्य श्रुतिरिति व्याचक्षते। अपौरुषेयतया मूलप्रमाणगतप्रामाण्यभूनिरीक्षणानपेक्षणेन निरपेक्षत्वलक्षणं वेदप्रामाण्यमिति चतुर्थं पर्व, यद् वेदवादिसंमतम्, विशिष्य बादरायणमहर्षिणोपोद्बलितम्। तत्सूत्रयाम्बभूव जैमिनिः—"अव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत् प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्"[3] इति। अद्वयवादिनस्तु प्रामाण्यनिरूपणपरम्परापर्यवसानभूमिगिरिशिखरस्थानीयां कालत्रयबाधविधुरार्थप्रकाशनलक्षणां परमार्थप्रमाणतामातिष्ठन्ते, यत्र स्थिता भूमिष्ठमिव वनस्पतिमारुढशैलशिखराः पश्यन्ति नीचैरवस्थितां लोकयात्राम्।

तदयमद्वैतसिद्धान्ताभिमतवेदप्रामाण्याभिगमयितृप्रामाण्यप्रणालिकाप्रथमपर्वोपज्ञापकतया नैयायिकाः प्रत्यासन्नतरा वैशेषिकापेक्षयेति दर्शितः संप्रदायः। ये चाचार्यवाचस्पति-उदयनाचार्य-श्रीरघुनाथप्रमुखा न्यायसंगतेष्वर्थेषु प्रमाणभूताः, ते स्वयमद्वैतवेदान्तदर्शनिनः स्वेषु ग्रन्थेषु निवेदयन्ति स्मात्मनो वेदान्तदर्शनश्रद्धामिति नेदं परोक्षं प्रेक्षावताम्। तथा च सर्वदर्शनशिरोमणित्वेनाद्वैतदर्शनं पुरस्कृतमुदयानाचार्यैर्बौद्धाधिकारे—"न ग्राह्यभेदमवधूय धियोऽस्ति वृत्तिस्तद्बाधके बलिनि वेदनये जयश्रीः। नो चेदनित्यमिदमीदृशमेव विश्वं तथ्यं तथागतमतस्य तु कोऽवकाशः॥"[4] इति। साकारविज्ञानवादिबौद्धमतप्रत्याख्यानोपसंहारस्थमिदं पद्यम्। अस्यार्थः—नीलपीतादीनां विषयविशेषाणामनङ्गीकारे ज्ञानानां वैचित्र्यं न प्रसिद्ध्यति, यतस्तेषां स्वगता नीलाद्याकारा न सन्ति। अतस्तदर्पकतया बाह्यार्था उपेयाः। अयं लोकयात्रापरिनिष्ठितो न्यायमार्गो दर्शितः। यदा परमार्थो विचार्यते, तदा व्यावहारिकार्थस्य बाधको ब्रह्मसाक्षात्कारः पुरस्करणीयः। ततश्च

१. न्या० सू० २।१।६८

२. सां० का० ५

३. मी० सू० १।१

४. आत्मतत्त्वविवेके

दर्शनाद्वैतम्

सर्वदर्शनेभ्यो बलवति वेदान्तनय एव जयश्रीसमृद्धिरिति । अत्रातिशयार्थकश्रीशब्दप्रयोगादयमर्थोऽवसीयत इति चन्द्रिकायामेवं व्याख्यातम्—[1]"जयश्रीः जयोत्कर्षकाष्ठा । तस्माद् बौद्धमतापेक्षया तार्किकमते जयः । तदपेक्षयाऽपि सांख्यादिमते, आत्मनोऽसङ्गत्वादिस्वीकारात् । तदपेक्षया वेदान्तिमते, द्वैतमिथ्यात्वादिपुरस्कारात् । अतो जयोत्कर्षकाष्ठा इति । इहोदयनाचार्याणामेवमाकूतं स्फुटं लक्ष्यते—लोकपरिस्थितौ तार्किकसांख्यमते एव सत्तर्कोपबृंहितत्वादुपादेये न बौद्धादिमतम् । परमार्थपरीक्षकाणां त्वद्वैतमेव शरणीकरणीयमिति ।

"आत्मनोऽसङ्गत्वादिस्वीकारात्" इति लघुचन्द्रिकावाक्यस्थेनादिपदेन स्वप्रकाशचिद्रूपत्वादिकमिव आत्मैकत्वमपि ग्राह्यमिति ब्रूमः । "जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च । पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव ॥"[2] इत्यादिना सांख्यैरात्मनानात्वं हेतुप्रदर्शनपुरस्सरं कण्ठरवेणोदीरितं यद्यपि, तथापि पुरुषैकत्व एव तेषां परमो भाव इतीश्वरकृष्णकारिकात एव ध्वन्यते, "भ्रम धार्मिक विस्रब्धः" इत्यादाविव विधौ वाच्ये प्रतिषेधः ।

अत्राह—"कपिलो हि न सर्वात्मत्वदर्शनमनुमन्यते, आत्मभेदाभ्युपगमात् । महाभारतेऽपि'...'बहवः पुरुषा ब्रह्मन् सांख्ययोगविचारिणाम्'...।' अतश्च सिद्धमात्मभेदकल्पनयापि कपिलस्य मतं वेदविरुद्धम्, वेदानुसारिमनुवचनविरुद्धं च, न केवलं स्वतन्त्रप्रकृतिकल्पनयैवेति"[3] इत्यादि तत्र तत्र वदद्भिः श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैः कपिलस्यात्मभेदाभ्युपगन्तृत्वम्, अत एव तस्य निराचिकीर्षितता चानुक्रम्यते । अतः कथमयमात्मभेदप्रतिषेधः सांख्यकारिकासु संभावनार्ह इति । तथाप्यत्र कारिकार्थं तावत् किञ्चिद् निध्याय विमृशामः । आत्मभेदसाधनाय हि येऽत्र हेतूकृता जननमरणादयः, न ते तत्त्वतः सन्त्यात्मनि पक्षे । आविष्कृतं चैतदुपरिष्टात् कारिकायामेव—"तस्मान्न बद्ध्यतेऽद्धा न मुच्यते नापि संसरति कश्चित् । संसरति बद्ध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥"[4] इति । अतश्च प्रामाणिकपरिवृढो भूत्वेश्वरकृष्णोऽसिद्धैर्हेतुभिरात्मभेदं सिषाधयिषतीति न श्रद्धेयमेतत् । कारिका चेयं कियत् संवदति गौडपादाचार्याणाम्—"न निरोधो न चोत्पत्तिर्न

---

१. लघुचन्द्रिकायां मिथ्यात्वमिथ्यात्वप्रकरणे

२. सां० का० १८

३. ब्र० सू० शा० भा० २।१।१

४. सां० का० ६२

बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥''[1] इति वचनेनेति विस्मितचित्ताः प्रपश्यन्त्यद्वैतवादिनः ।

स्यादेतत्, जननमरणादयो हेतवोऽसिद्धा इत्युक्तम् । तत् कथम् ? इत्थम्—नित्यशुद्ध-बुद्धोदासीनस्वभावो हि सांख्यैः पुरुषः पुष्करपलाशवन्निर्लेपोऽभ्युपगतः । प्रकृतिगता एव च सर्वे समारम्भाः कर्तृत्वादयो धर्माश्चेति सांख्या मन्यन्ते । तस्मादेषां धर्माणामात्मनि संचारणे नास्त्यन्योऽभ्युपाय ऋतेऽध्यासात् । तमप्यध्यासं नानुमन्यन्तेऽख्यातिवादिनः सांख्याः । उद्धरकन्धरीकुर्वन्ति चात्मानमात्मशुद्धतानिरूपणायामद्वैतवादिनोऽप्यपेक्ष्य स्वस्यातिशयं मन्यमानाः । अत एवानात्म-धर्माणामात्मन्यध्यारोपणे कियानपि दोषसंस्पर्श आत्मनि कुतः स्यादिति सांख्यानामनुशयं क्षालयितु-मेव भाष्यकृद्भिरवतारितमिदं वाक्यम्—''तत्रैवं सति यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाणु-मात्रेणापि स न संबध्यते''[2] इति । तदेवं सति सांख्यमतसिद्धतयात्मभेदस्य यदनुवादकरणमाचार्या-णाम्, यच्च निराकरणम्, तदुभयं यथाप्राप्तापरिष्कृतसांख्यमतव्यवस्थापनव्यसनिनां कृते न मूलभूतसांख्यानामिति द्रष्टव्यम् ।

ईश्वरास्तित्वविषये कीदृशं सांख्यानां हृदयमिति विमर्ष्टारो बहोः कालाद् बहुधा विप्रति-पद्यन्ते । सेश्वरा निरीश्वराश्चेति द्वयी गतिः सांख्यानामिति केचित् । ईश्वरप्रद्वेषिणस्त इत्यन्ये । उदासते सांख्या ईश्वरसद्भावविषये इत्यपरे । आपातप्रक्रियया निरीश्वराः, पर्यवसितेन भावेन तु सेश्वरा एतेऽद्वयवादिवदेवेति वयमुत्प्रेक्षामहे । तथा हि—निरतिशया ह्यकर्तार आत्मान इत्येतदर्थप्रसाधन-मेव मुख्यतमं कर्तव्यं सांख्यानाम् । तद्यदि नाम ईश्वरस्तत्त्वेषु संख्यायेत तदा जगत्प्रक्रियायां नियतमसावभिषेचनीयः स्यात् । न खलु जगत्कर्तृतां विहाय ईश्वरनिरूपणं नाम संभवति । जगत्क-र्तृत्वाभ्युपगमे च यद्यपि वैषम्यनैर्घृण्यादयो दोषा ईश्वरस्य अनादिप्रवाहपतितविजातीयकर्म-सापेक्षस्य न प्रादुःष्युः, तथापि महदिदमस्थाने यदीश्वरो विकारगोचरतापादनेन खलीक्रियते । तन्नूनमनेनैवानुशयेन विषयेऽस्मिन् उदासांचक्रिरे सांख्याः । निरूपणे हि ईश्वरस्य विधीयमाने निर-तिशयसार्वज्ञबीजस्य तस्य नियोगत एव पुरुषशब्दितेभ्यो जीवेभ्यः पृथक्भावोऽभ्युपेतव्यः प्राप्नुयात् । तद्वरमौदासीन्यमवलम्बितम् ।

---

१. गौ० का०

२. ब्र० सू० शा० भा० १।१।१

दर्शनाद्वैतम्

'एकात्मपक्षपातिनः सांख्याः' इत्युक्तं पुरस्तात्। तत्रावश्यं रागद्वेषासूयासुखदुःखादेर्लोकेऽनुभूयमानस्य साङ्कर्यपरिहाराय आत्मनस्तरतमभावापन्ना बुद्ध्याद्युपाधिभेदा एष्टव्याः। निहीनोपाधिसम्बन्धकृतं दुःखादिकमुत्कृष्टोपाधिकृतं च सुखादीति व्यवस्थापयितव्यम्। एवं च सति यदि सर्वार्थक्रियासमर्थं सर्वज्ञसंस्तुतं प्रधानं नाम कमप्युपाधिं पुरस्कुर्मः, स्वयमेव तदा तदुपहित ईश्वरः प्रसिद्ध्येदेवेति सांख्यानामाशय उन्नीयते। तत्सन्तु तावत् सांख्या अपीश्वरं प्रणिधायोत्तरोत्तरमभ्युदयभाजः। सेश्वराः कापिला इत्यमुं भावं मनसिकृत्यैव, मन्यामहे, वाचस्पतिमिश्राः "प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति" [1]इति कारिकामीश्वरनिराकरणपरतया प्रत्नैर्व्याख्यातामपि विधान्तरेणोत्तमनायिकास्वभाववर्णनार्थां व्याचख्युः।

पातञ्जलास्तु सेश्वराः सांख्या एवेति नास्त्यत्र विप्रतिपत्तिः। तथापि तत्त्वविचारप्रवणाः सांख्याः, तत्त्वसाक्षात्कारकारणीभूतनिदिध्यासनव्यसनिनो योगिन इति तेषां प्रवृत्तिभेदः समस्त्येव। भगवद्गीतासु सांख्ययोगशब्दप्रयोगोऽप्येतदभिप्रायमूलक एवेति शक्यते वक्तुम्। तदस्य संयमशब्दितस्य समाधेः प्राप्तये सन्ति बहव उपायाः। येषु सुलभो हृद्यः सद्यःफलप्रदत्वाच्च प्रधानतमो भगवद्भक्तियोगो नाम। एवमवश्यसंभजनीयस्येश्वरस्य निरूपणे येन केनापि भावेन यदुपेक्षणं सांख्यानाम्, न तत् श्रेयःप्राप्तये स्यादित्यनुशयानेन भगवता पतञ्जलिना समाधिपादे "ईश्वरप्रणिधानाद्वा" [2]इत्यनुक्रम्य "क्लेशकर्मविपाका......" इत्यादिरीश्वरसूत्रपञ्चतयी समुपदिश्यते। तेन प्रत्यक्षमेवेश्वरस्य सूत्रनिरूपणेनाधिकतरं प्रत्यासीदति योगदर्शनं वेदान्तदर्शनस्येति सुव्यक्तम्।

अथापि कञ्चित् विशेषमिह सूत्राक्षरानुलोमं दार्शनिकविचारनदीष्णान् प्रत्युपहरामः, यस्य परीक्षणेन दृश्यप्रपञ्चो न परमार्थ इति विषये पातञ्जलदर्शनमद्वैतदर्शनायत्तमिति ते संमन्येरन्। अस्ति सूत्रम्—"कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात्" [3]इति। मुक्तं पुरुषं प्रति नाशं प्राप्तमपि पुरुषार्थभूतं दृश्यं मुक्तान्याकुशलान् प्रति साधारणत्वादनष्टमेवेत्यर्थः। तेन नैकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्ग इति भावः। अत्रैतत्सम्प्रधारणीयम्—एकमेव वस्तुस्वरूपं यदेकं पुरुषं प्रति विनष्टं तत्तदैवान्यं प्रत्यविनष्टमिति कथमिदं संभाव्यते। नहि द्रष्टृपुरुषभेदेऽपि दृश्यस्यान्योन्यव्यावर्तनस्वभावौ भावाभावौ युगपद् भवत इति। अत्र श्रीभट्टनागेशो मन्यते—दृश्यं तावत् स्वस्वामिभाव-

---

१. सां० का० ६१

२. यो० सू० १।२३

३. यो० सू० २।२२

सम्बन्धेन पुरुषसम्बद्धम्। तस्मिन् सम्बन्धे विवेकख्यात्या नाशिते सति सम्बन्धयुक्तं दृश्यमपि नष्टमित्युच्यत इति "एकं मुक्तपुरुषं प्रति दृश्यं प्रयोजनाकरणाद् राज्ञो राज्यमिव नष्टमपि सामान्यतो न नष्टम्" इति व्याचक्षाणः स वक्तव्यः—एवमर्थपरिकल्पने सूत्रेणानेन कोऽपूर्वार्थ उपदर्शितः। का वा शङ्कानेन परिहृतेति। विशेषणापाये हि विशिष्टापाय इति नात्र तिरोहितं किञ्चित्। मुक्तपुरुषान्यपुरुषसम्बन्धो नापैति दृश्यस्येत्येतावदेवानया भङ्ग्या कथ्यत इति चेत्, अस्तु। तथापि तदन्यसाधारणत्वमात्रं सूत्रकारेण निर्देष्टव्यम्, न पुनस्तस्य सिद्धवद्धेतूकरणेनान्यान् प्रत्यप्रणाशः साधनीयः। तस्मात् पुरुषविभागेन दृश्यस्य प्रणाशसदसद्भावसंकीर्तनमिदं विद्वदविद्वत्पुरुषदृष्टिभेदेन व्यवस्थासम्पत्त्यर्थमित्येव श्लिष्यते। विदुषो दृष्ट्याऽभावप्राप्तमपि दृश्यमविदुषां व्यावहारिकदृष्ट्या स्थिरमेवेति। यदेतद्दृष्टिभेदेन सत्त्वमसत्त्वं च वस्तुनस्तद् मिथ्यात्वनान्तरीयकमिति सूत्रेणानेनाद्वैतदर्शनसिद्धान्तः पुरस्कृत इति वयं पश्यामः।

केचनास्मिन् सूत्रेऽद्वैतदर्शनपुरस्कारकल्पनां सुदूरगतेत्यक्षममाणाः "नाशोऽदर्शनम्। यद्यपि कुशलेन तं प्रति कृतकार्यं न दृश्यते; तथाप्यकुशलेन दृश्यमानं न नास्ति। नहि रूपमन्धेन न दृश्यत इति चक्षुष्मता दृश्यमानमभावप्राप्तं भवति" इत्यादि तत्त्ववैशारदीवचनं कथञ्चिदवष्टभ्य कथयन्ति दृश्यदर्शनादर्शनयोरकुशलं कुशलं च प्रति प्रविभागमात्रं सूत्रार्थ इति। तानापातसहृदयान् प्रति इद्दत्यं "भोगापवर्गार्थतायां कृतायां पुरुषेण न दृश्यत इति स्वरूपहानादस्य नाशः प्राप्तः, न नश्यति। कस्मात्? कृतार्थं प्रति" इत्यवतरणरूपं भाष्यवचनम्, "नन्वत्यन्तानुपलभ्यं कथं न विनश्यति? इत्याशयवान् पृच्छति—कस्मादिति" इति टीकावचनं च व्याचक्षीत। तेन टीकास्थं यथादर्शितमदर्शनपदं न तावन्मात्रविश्रान्तम्, किं तर्हि? अदर्शनप्रयुक्ताभावप्राप्तपर्यन्तमिति व्युत्पादितास्ते भवेयुः।

किञ्चान्यत्, इतः पूर्वतने "विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वाणि"[1] इति सूत्रे भाष्यकृद्भिः—"प्रतिसंसृज्यमानाश्च तस्मिन्नेव सत्तामात्रे महत्यात्मन्यवस्थाय, यत्तन्निस्सत्तासत्तं निस्सदसद् निरसदव्यक्तमलिङ्गं प्रधानं तत् प्रतियन्ति" इत्यभ्युदितम्। सच्छब्दस्यासच्छब्दस्य च नानार्थयोगादिदं भाष्यवचनमन्यथा चान्यथा च व्याचक्षतेऽभियुक्ता व्याख्यातारः। अननुरूपस्तेष्वस्माकमभियोगः। सर्वाविरोधेन त्वयमभिप्राय उच्यते—न कौटस्थ्यरूपा परमार्थसत्ता प्रधानस्यास्ति। नापि निरुपाख्यत्वात्मिकाऽसत्ता। तस्मान्निस्सत्तासत्तम्। ननु मा भूत् तस्य सत्त्वमसत्त्वं वा धर्मः, सद्रूप-

---

१. यो० सू० २।१६

मसद्रूपं वा स्यात् ? तदपि नेत्याह—निःसदसदिति। एवं तर्हि महदादिकार्यमपि तत्र शक्यात्मनाऽस-दिति प्राप्तं तन्निराचष्टे–निरसदिति। "असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्"[1] इति सूत्रास्याप्ययमेवा-शयः। तदिह सद्रूपब्रह्मतादात्म्यकृत एव प्रधानादिदृश्यवर्गे सद्व्यवहार इत्यद्वैततत्त्वमिहोपनिहितं भगवता व्यासेनेति द्रष्टव्यम्।

एवं तावत्तात्पर्यपर्यवसानगत्या न्यायवैशेषिकसांख्ययोगदर्शनानामद्वैतदर्शनानुगुण्यम्, प्रत्युत तेषामद्वैतदर्शने भूयसा समादरश्चोपलक्षितः। मीमांसाशास्त्रं तु साक्षाद् वेदार्थनिरूपणार्थं प्रवृत्तम्। अथ चौपनिषदात्मसाक्षात्कारं प्रति आरादुपकारकाङ्गभूतनित्यनैमित्तिकादिनिखिल-कर्मानुष्ठानौपयिकन्यायकदम्बकरूपमिति कृत्वा अद्वैतवादिनामत्यन्तमुपादेयमेव। यथा च दार्शनिकतत्त्वविषयेऽपि पार्यन्तिकभावगत्या अद्वैत एवास्य परा निष्ठा, तथा समनन्तरमेव दर्शयिष्यते।

ब्रह्मसूत्रेषु द्वितीयोऽध्यायः 'अविरोधाध्याय' इति समाख्यायते। सा समाख्या द्वेधार्थाप-यितुं शक्यते, श्रुतियुक्त्यनुभवबाधेन दुर्बलीकृतैर्दर्शनान्तरैरौपनिषदस्य ब्रह्माद्वयसमन्वयस्य विरोधो बाधो नास्तीत्यस्मिन्नध्याये प्रतिपाद्यत इति प्रथमोऽर्थः, य एव सर्वैः प्रसिद्धिबलात् परिगृहीतः। द्वितीयस्तु दर्शनान्तराणां यथादर्शितेन मार्गेण सर्वेषामपि पार्यन्तिकभावगत्या अद्वैत-दर्शनसमन्वयान्नैव विरोधप्रसङ्गोऽस्तीति। अस्मिन्नर्थे स्मृत्यनवकाशाधिकरणस्थभगवत्पादभाष्य-भामत्यादीनां सूचनमपि लभ्यते। तथा हि—"स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाश-दोषप्रसङ्गात्"[2] इति द्वितीयाध्यायस्यादिमं सूत्रम्। अत्र च ब्रह्मणो जगदुपादानत्वविषये श्रौत-समन्वयाभ्युपगमे प्रधानादिकारणत्ववादिकापिलादिस्मृतीनामनवकाशत्वदोषं प्रापय्य प्रतिबन्द्या मन्वादिस्मृत्यनवकाशदोष आपाद्यते। तत्र प्रथमं तावत् सावकाशनिरवकाशन्यायस्येह संचारण-मात्रं दर्शनमूलभूतानां सर्वासां स्मृतीनां प्रामाण्याभ्युपगमं स्वहस्तयति। सावकाशनिरवकाशन्यायो हि सिद्धप्रमाणभावयोर्द्वयोः शास्त्रयोरन्योन्यविरोधस्थले एव प्रवर्तते। सावकाशस्य प्रकृतान्य-स्थलान्तरविषयं प्रामाण्यम्, निरवकाशस्य तु स्थलान्तरं विषयो न लभ्यत इति प्रकृतार्थविषयमेव तदित्युभयप्रामाण्यसंरक्षणमेवास्य न्यायस्य शरीरम्। तदिह उभयविधस्मृतीनां प्रामाण्याभ्युपपत्त्यैव पूर्वपक्षः सिद्धान्तश्च प्रवर्तिताविति गम्यते। तथा भाष्यवचनमपि—"स्मृतिबलेन प्रत्यवतिष्ठमानस्य

---

१. ब्र० सू० २।१।७

२. ब्र० सू० २।१।१

स्मृतिबलेनैवोत्तरं वक्ष्यामीत्यतोऽयमन्यस्मृत्यनवकाशदोषोपन्यासः। अयं भावः—ब्रह्मोपादानत्व-प्रधानोपादानत्वबोधकयोस्तद्वचसोः सावकाशनिरवकाशता न संभवति, उभयोरपि स्वार्थमात्रनिष्ठयो-रन्यावकाशाप्राप्तेः। अतः प्रबन्धरूपमहावाक्यमादाय मानवस्यानुष्ठेयार्थेऽस्त्यवकाशो न कापिलस्येति पूर्वपक्षाशयः प्रकल्पनीयः। एवं चेत् कापिलस्मृतेरपि नित्यशुद्धासङ्गस्वप्रकाशचिदात्मन्यवकाशोऽ-स्तीति न प्रधानादौ श्रुतिविरुद्धे तात्पर्यमिति सिद्धान्तिनापि शक्यते वक्तुमिति। "एतेन योगः प्रत्युक्तः"[1] इति सूत्रे भामत्यां स्फुटमेव सर्वोऽयमर्थः प्रतिपादितः—"यदि प्रधानादिसत्तापरं योगशास्त्रं भवेत्, भवेत् प्रत्यक्षवेदान्तश्रुतिविरोधादप्रमाणम्।...प्रधानादिरस्याविषयो न त्वप्रामाण्यमिति परमार्थः" इति। इमामेव सरणीं वैशेषिकादिशास्त्रेष्वप्यविरोधगत्याद्वैतदर्शनसमन्वयायातिदिशन्ति भाष्यकृतः—"एतेन सर्वाणि तर्कस्मरणानि प्रतिवक्तव्यानि। तान्यपि तर्कोपपत्तिभ्यां तत्त्वज्ञानायोप-कुर्वन्ति चेत्, उपकुर्वन्तु नाम"[2] इति। इदमप्यस्मिन् प्रसङ्गे श्रीवाचस्पतिमिश्राणामवश्याकलनीयं वचनमस्ति यत्र न केवलं स्वाभिप्रायः, यावत् सांख्ययोगप्रवर्तकपूर्वाचार्यसम्मतिरपि दर्शिता—"नानेन योगशास्त्रस्य हैरण्यगर्भपातञ्जलादेः सर्वथा प्रामाण्यं निराक्रियते, किन्तु जगदुपादान-स्वतन्त्रप्रधानतद्विकारगोचरं प्रामाण्यं नास्तीत्युच्यते। न चैतावता एषामप्रामाण्यं भवितुमर्हति, यत्पराणि हि तानि तत्राप्रामाण्येऽप्रामाण्यमश्नुवीरन्, न चैतानि प्रधानादिसद्भावपराणि...तस्मात् प्रमाणभूतादपि योगशास्त्रान्न प्रधानादिसिद्धिः। अत एव योगशास्त्रं व्युत्पादयिता आह स्म भगवान् वार्षगण्यः—"गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति। यत्तु दृष्टिपथप्राप्तं तन्मायैव सुतुच्छकम्॥" इति योगं व्युत्पिपादयिषता निमित्तमात्रेणेह गुणा उक्ता न तु भावतः, तेषामतात्त्विक-त्वादित्यर्थः" इति। इदं हि वचनं स्वोक्तार्थदार्ढ्याय महर्षिणा व्यासेन योगभाष्येऽतिप्राचीनं संवादार्थमुदधारि। तदसौ सर्वदर्शनसमन्वयकरणसिद्धान्तो बहुतिथात् कालादेव संप्रवृत्तो वरीवर्तीति निश्चयातव्यम्।

तत्त्वसाक्षात्कारारादुपकारकाङ्गभूतनित्यनैमित्तिकादिविचारपरं पूर्वमीमांसाशास्त्रमात्मनिर्वि-शेषमेवाद्वैतदर्शनस्येत्युक्तम्। कियच्चैतत् प्रत्यासीदत्यद्वैतदर्शनस्येति पश्यामः। "आम्नायस्य क्रिया-र्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्"[3] इति सूत्रयन् जैमिनिः प्रतिपक्षो वेदान्तदर्शनस्येति यद्यपि मुखतः प्रतिभासते, तथापि परिनिष्ठितवस्तुबोधकोपनिषत्साधारणं वेदप्रामाण्यलक्षणम् "अव्यतिरेकश्चार्थेऽ-

१. ब्र० सू० २।१।३

२. ब्र० सू० २।१।३

३. मी० सू० १।२।१

नुपलब्धे तत् प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्"[1] इति सूत्राक्षरैः प्रणयता तेनैव स्वाशयं गूढं प्रकटयतापातप्रतीरियमपोहिता। एवमर्थवादानां स्वार्थेऽप्रमाणता, देवतानां विग्रहाद्यस्वीकारः, ईश्वरनास्तिकतेत्येवंजातीयका विरुद्धवदाभासा अंशा अस्मिन् शास्त्रे ये लक्ष्यन्ते, सर्वानपि तानुदाहृत्य, यथैतेष्वर्थेषु भगवता जैमिनिनात्मनीनमाशयं प्रच्छाद्यैव व्यवहृतम्, न परमार्थभावेन, तथास्माभिः सुव्यञ्जितं पूर्वोत्तरमीमांसापरिशीलनाभिधे खण्डप्रबन्ध इति विस्तरभयान्नेह प्रतन्यते। दिङ्मात्रदर्शनाय तत्रत्य उपसंहारश्लोकः परं पठ्यते—"नास्तिक्यसंपूरितभावदोषान् मीमांसयासंस्कृतबाह्यवेषान्। निर्जित्य तेषां वशगं प्रमाणराजं स्वराज्येऽभिषिषेच नूनम्॥" इति। विलक्षणा हि शैली जैमिनेरर्थनिरूपणे यदसौ स्वेन प्रतिषिद्धमेवार्थं पश्चादन्वारोहवादेनाभ्युपपद्यते। तद्यथा—ऊर्ध्वरेतसामाश्रमान् "परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि"[2] इति प्रतिषिद्धय, "तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि" इति तुरीयाश्रमं प्रतिपन्नानां ततोऽप्रच्युतिमाह। तथेश्वरमनङ्गीकुर्वन् उपासकैः प्रतिपत्तव्यं परं ब्रह्मैव, ब्रह्मशब्दस्य तत्रैव मुख्यत्वादित्याह "परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्"[3] इति। तदसौ महर्षिर्जैमिनिर्वेदान्तवाद्येवेदानीं परिणत इति स्फुटम्।

भट्टप्रभाकरयोस्तु न केवलमद्वैतदर्शने प्रद्वेषाभावः, प्रत्युत भूयान् समादर एव लक्ष्यते। यदाहुराचार्यकुमारिलपादा आत्मनिरूपणोपसंहारे—"इत्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णुरात्मास्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या। दृढत्वमेतद्विषयः प्रबोधः प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन॥"[4] इति। तथा प्रभाकरमिश्रैरप्युक्तम्—[5]"आत्मा निष्प्रपञ्चं ब्रह्मैव। तथापि कर्मप्रसङ्गिने न तथा वाच्यम्। उक्तं हि भगवता श्रीकृष्णेन—"न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्"[6] इति।

तत्त्वनिरूपणावसरे च जीवस्वरूपं निर्वर्णयन् यदाह भट्टः—"जडबोधात्मको जीवः" इति, तत्राप्यविद्योपरक्तमात्मानमेवानेन पर्यायोक्तेनाभिप्रैतीति गम्यते, यथाश्रुते चेतनाचेतना-

---

१. मी० सू० १।१।५

२. ब्र० सू० ३।४।१८

३. ब्र० सू० ४।३।१२

४. श्लो० वा० आत्मवादे १४७ श्लो०

५. बृहत्यां तर्कपादे

६. भ० गी० ३।२६

त्मकांशद्वयभागित्वेनानित्यत्वप्रसङ्गात् । ईश्वरनिराकरणोपसंहारे च[1] "एवं ये युक्तिभिः प्राहुस्तेषां दुर्लभमुत्तरम्" इति वदता ईश्वरानुमानस्य सत्प्रतिपक्षत्वप्रख्यापनायायं सर्वः प्रपञ्चः, वेदान्तमतानुसारेणेश्वरस्य शास्त्रमात्रगम्यत्वं त्वनतिसन्धेयमिति स्वाशयोऽभिव्यञ्जितः । किं बहुना, निरालम्बनवादिनो बुद्धदेवस्य यद् ज्ञानातिरिक्तबाह्यार्थनिराकरणम्, तदपि विषयव्यासक्तरागिजनस्य वैराग्योत्पादनेन संग्रहार्थमेव, न तु परमार्थभावेनेति ब्रुवन् नास्तिकदर्शनानां समन्वयस्य बीजावापं प्रकुरुते—

युक्त्यानुपेतामसतीं प्रकल्प्य यद्वासनामर्थनिराक्रियेयम् ।
आस्थानिवृत्त्यर्थमवादि बुद्धैर्ग्राहं गतास्तत्र कथञ्चिदन्ये ॥[2] इति ।

तदिहाचार्यैरास्तिकषड्दर्शन्या इव नास्तिकषड्दर्शन्या अपि सामरस्यप्रकल्पनादिगुन्मीलितेति द्रष्टव्यम् ।

अत एवेमामेव दिशमभिप्रस्थितैर्विद्यारण्यश्रीचरणैः चार्वाकादिप्राभाकरान्तानां सर्वप्रस्थानानामद्वैतदर्शने पर्यवसानमुपादर्शि चित्रदीपे । श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्राश्च दर्शनानामिव तत्तत्संप्रदायानामप्यविरोधं चिख्यापयिषन्तः स्वे चतुर्मतसारसंग्रहाख्ये ग्रन्थे अद्वैत-शैववैष्णव-विशिष्टाद्वैत-द्वैतसंप्रदायानामतिश्लक्ष्णया पद्धत्या समन्वयं व्युत्पादयामासुः । यथा हि विज्ञानव्यतिरेकेणान्यद् वस्तु नास्तीति मन्यमानानां बौद्धानां विज्ञानाद्वैतम्, यथा च—

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥[3]

इत्युपश्लोकयतां श्रीभर्तृहरिप्रमुखानां वैयाकरणानां शब्दाद्वैतम्, तथैवैतेषामपि संप्रदायानां यया कयाचिद्विधयाद्वैततत्त्व एव परा निष्ठेति शास्त्रविचारशीला अभिनिविशन्ते । विशिष्टाद्वैतवादिनो हि चिदचिदात्मकं जगदीश्वरशरीरान्तर्भूतं तद्व्यतिरेकेण नास्तीति विशिष्टस्याद्वैतं मन्यन्ते । तथा द्वैतवादिनोऽपि—"स्वतन्त्रं परतन्त्रं च द्विविधं तत्त्वमिष्यते । स्वतन्त्रो भगवान् विष्णुः....."[4] इत्याचार्येणोपदिष्टाः, तत्पारतन्त्र्यं च तत्सत्ताप्रयुक्तसत्ता-

---

१. श्लो० वा० सम्बन्धाक्षेप० ११७ श्लो०

२. श्लो० वा० निरालम्बनवादे २० श्लो०

३. वा० प० १।१

४. मध्वाचार्यरचिते तत्त्वसंख्यानप्रकरणे ।

कत्वम्, स्वातन्त्र्यमपि स्वसत्ताधीनसत्ताकत्वमिति परिष्कुर्वन्तश्च स्वतन्त्राद्वैतमातिष्ठन्ते। तमिमं स्मार्तशैववैष्णवादिविभिन्नसंप्रदायानां पर्यन्तगत्या, सर्वेषां नदनदीप्रवाहानामिवार्णवे, सर्वानुगताद्वैततत्त्व एव परा निष्ठेति समन्वयं भगवान् गीतासूपदिशति—

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्॥
स तया श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते।
लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान्॥ [1]इत्यादिना।

नन्वीदृशस्य तात्पर्यसमन्वयप्रकारस्य समाश्रयणे सर्वासु दर्शनप्रक्रियासु, सर्वेषु च ग्रन्थेषु प्रायेण बहवोऽर्थास्तात्पर्यविरहव्याजेन परित्याज्या भवेयुः। न चैतद्युक्तं प्रतिभातीति केचिद् विमृशन्ति। तेषामयं विमर्शो न सहृदयानां चमत्कारमावहति, सोपानारोहक्रमन्यायेन तेषां परमतात्पर्यविरहेऽपि स्वेष्वर्थेष्वान्तरतात्पर्यसंभवात्। तदाहुरभियुक्ताः—"उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपलालनाः। असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते॥"[2] इति। उपायशब्दार्थं चैवं वर्णयन्ति—"उपादायापि ये हेयास्तानुपायान् प्रचक्षते" [3]इति। अत एवेदृशीमेव ग्रन्थरचनाप्रवृत्तिमात्मनः स्वयमेवाविरकार्षुरुदयनाचार्या बौद्धाधिकारे। तथा च शून्यतावादं प्रति शिक्षयाद्वैतवादे पर्यवसाययतामाचार्याणामिदमनुक्रमणम्—"[4]अस्तु तर्हि शून्यतैव परमनिर्वाणमिति चेत्? न। सा हि यद्यसिद्धा, कथं तदवशेषं विश्वम्? परतश्चेत्सिद्धा, परोऽभ्युपगन्तव्यः। स च परो यदि संवृतिरेव, विश्वशून्यतयोर्न कश्चिद् विशेषः। कथं तदप्यवशिष्येत। असंवृतिश्चेत् परः, परत एव सिद्धानवस्था। स्वयमसिद्धा चेत्, कथं शून्यत्वमपि साधयेत्। स्वतः सिद्धा चेत्, आयातोऽसि मार्गेण। तथा हि स्वतस्सिद्धतया तदनुभवरूपम्। शून्यत्वादेव न तस्य कालावच्छेद इति नित्यम्। अत एव न तस्य देशावच्छेद इति व्यापकम्। अत एव निर्धर्मकमिति विचारास्पृष्टम्, तस्य धर्मधर्मिभावमुपादाय प्रवृत्तेः। अत एव विशेषाभाव इत्यद्वैतम्। प्रपञ्चस्यापारमार्थिकत्वादेव निष्प्रतियोगिकमिति विधिरूपम्। अविचारितप्रपञ्चाक्षेपात्तु शून्यमिति व्यवहारः। तथापि प्रपञ्चशून्यस्यानुभवरूपस्य प्रपञ्चेन सह कः

---

१. भ० गी० ७।२१-२२

२. वाक्यपदीये।

३. वाक्यपदीये।

४. आत्मतत्त्वविवेके।

संबन्धः ? येनायं प्रकाशत इति चेत्, वस्तुतो न कश्चित्; संवृत्त्या तु गगनगन्धर्वनगरयोराधाराधेयभाव इव विषयविषयिभावः। स च यथा नैयायिकैः समर्थयिष्यते, तथैव। वेद्यनिष्ठस्त्वसावस्मिन् दर्शन इति विशेषः। अविद्यैव हि तथा तथा विवर्तते यथानुभवनीयतया व्यवह्रियते। तत्तन्मायोपनीतोपाधिभेदाच्चानुभूतिरपि भिन्नेव व्यवहारपथमवतरति, गगनमिव स्वप्नदृष्टघटकटाहकोटरकुटीकोटिभिः। तदास्तां तावत्, किमार्द्रकवणिजो वहित्रचिन्तयेति। तस्मादनुभवव्यवस्थितावनात्मापि स्फुरतीत्यवर्जनीयमिति प्रविश वानिर्वचनीयख्यातिकुक्षिम्; तिष्ठ वा मतिकर्दममपहाय न्यायानुसारेण नीलादीनां पारमार्थिकत्वे" इत्यादि।

तदेवं सर्वदर्शनसामरस्यपर्यवसानभूमेर्दर्शनाद्वैतरूपस्याद्वैतदर्शनस्योपदेशेन, शान्तिदान्त्यादिसच्छीलपरिपूतेन स्वेन चारित्रेण च भारतदेशं सर्वदेशानामादर्शभूतमाकलयत्—"एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः। स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः॥"[1] इति मानववचनं स्मारयन् दर्शनपरिषदोऽस्याः पुनरपि भूयसा धन्यवादानभिवदंश्च भाषणमिदमुपसंहरामि।

॥ इति सर्वं शिवम् ॥

***

1. म० स्मृ० २।२०

मुद्रक—बलदेवदास,
संसार प्रेस, काशीपुरा वाराणसी।